

Omon Matjon ijodida arxaizmlarning qo‘llanilishi

Ilhombayeva Mahliyo

UrDU O‘zbek filologiyasi fakulteti:

o‘zbek tili ta’lim yo‘nalishi 223-guruh talabasi

ilhombayevamahliyo@gmail.com

Kalit so‘zlar: lingvopoetika, eskirgan so‘zlar, arxaizmlar, istorizmlar, she`riyat tili.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Omon Matjon she`rlarida qo‘llanuvchi eskirgan so‘zlardan arxaizmga xos bo‘lgan so‘z hamda birikmalar o‘rganilgan. Arxaizmlarning o‘ziga xos xususiyatlari haqida so‘z yuritilib, davr voqeliklari yoritib berilgan.

Ключевые слова: лингвопоэтика, устаревшие слова, архаизмы, историзмы, поэтический язык.

Аннотация: В данной статье изучаются архаичные слова и сочетания устаревших слов, использованные в стихотворениях Амона Матджона. Обсуждаются специфические характеристики архаизмов и освещаются реалии того времени.

Key words: linguopoetics, obsolete words, archaisms, historicisms, poetic language.

Abstract: In this article, archaic words and combinations of obsolete words used in Amon Matjon's poems are studied. The specific characteristics of archaisms are discussed and the realities of the period are highlighted.

Biror matn tilshunoslik fani nuqtai nazaridan tekshirilar ekan, biror adabiy til kategoriyalari – leksik, fonetik, morfologik va sintaktik birliklardan qaydarajada foydalanganliklari nuqtai nazaridan o‘rganiladi. Shuning uchun ushbu maqolada Omon Matjon she`riyati tilining leksik birliklari ichida o‘ziga xos o‘rin egallovchi arxaizmlar haqida so‘z yuritimiz.

Arxaizm yunoncha so‘z bo‘lib, archaios – qadimgi demakdir. Zamon o‘tishi, sharoit o‘zgarishi bilan ba`zi narsalar yo‘qoladi. Va shu bilan bir qatorda ularni ifodalaydigan so‘zlar ham iste`moldan chiqib qoladi. Shuning natijasid ba`zi so‘zlar eskiradi. Ayrim vaqtlar narsalar muomalada bo‘lgan holda, ular yangi nom oladi.

Bunday qoʻllanmay qolgan soʻzlar ham eskirgan hisoblanadi. Tilda soʻzlarning eskirib qolishi shunga koʻra ikki xil: arxaizm hamda istorizm shaklida boʻladi.

Arxaizmlar – bunda soʻzlar orqali ifodalanadigan predmetlar mavjud boʻladi, biroq u predmetlar avvalgi nomlari bilan emas, balki yangi soʻzlar, yaʼni ekvivalentlari bilan ifodalanadi.¹

Bilamizki har qanday adib asarning leksik qatlamini bayon etishda, qalamga olinayotgan davrni ham inobatga oladi. Yaʼni tarixiy mavzularga bagʻishlangan asarlarda yangi paydo boʻlgan soʻzlar(neologizmlar)ni qoʻllab boʻlmagani kabi zamonaviy mavzudagi asarlarda ham eskirgan soʻzlarni qoʻllash uslubiy jihatdan xatolik sanaladi. Masalan, Omon Matjonning Ogohiy gʻazaliga javoban yozilgan “Muloqot”ida qoʻllangan soʻzlar davr nuqtai nazaridan toʻgʻri tanlangan.

“Ey pir, dedim, yodlar bugun *ashʻorlaringni* Xorazm...”

“Qoʻygʻil, dedi, faxriyangni, dardimi topgil chorasin,
Yon, oshiq oʻl, hech bosmasin davron changi koʻz qorasin,
Qilgʻil tamosho qomati zebosi birlan orazin,

Gar koʻrmasang gul boʻlganin payvand shamshod ustina!”²

Misralardagi ashʻor soʻziga eʼtibor qaratsak, *ashʻor* arabcha soʻz boʻlib *sheʻr* soʻzining koʻplik shakli hisoblanadi. Agarda shu misrada ashʻor soʻzi oʻrniga *sheʻr* soʻzini qoʻllaganda uslubiy jihatdan gʻalizlik kelib chiqqan boʻlar edi. Chunki bilamizki Ogohiyning yashagan davri bilan *sheʻr* soʻzining qoʻllanilish vaqtida maʼlum chegara bor.

Davr ruhini berish uchun badiiy asarlarda arxaizmlardan foydalaniladi. Navbatdagi “Miriya oʻxshatma” nomli qoʻshigʻida ham shunday soʻzdan mohirona foydalangan:

Ey, husnda birinchim,

Ey tishlari dur-*injum*,

Yolgʻiz sening oʻzingsan

Bu dunyoda ilinjim,

Sen unda dogʻ boʻlding,

Men munda dogʻ qoldim.³

¹ Пинхасов. Хозирги узбек адабий тили. Укитувчи. – Т.: 1969.

² O. Matjon. Turkiy adabiyot durdonalar. Oʻzbekiston. – Т.: 2022.

³O. Matjon. Turkiy adabiyot durdonalar. Oʻzbekiston. – Т.: 2022.

She`ming ikkinchi misrasidagi *inju* so`ziga e`tibor qaratadigan bo`lsak, inju izohli lug`atlarda marvarid⁴ deb beriladi. Bu she`rda esa ushbu so`z inju so`zi bilan qo`llanib emotsionallikni yanada oshirgan.

Yozuvchi takrordan qochish, ta`sirchanlikni oshirish, ma`no bo`yoqdorligini ta`minlash maqsadida arxaizmning hozirgi davrdagi muqobili bilan birga qo`llaydi. Bunday ko`rinishni Omon Matjonning Ogohiyning g`azaliga qilgan “Muloqot”idan olingan parchada ko`rishimiz mumkin:

“Obod *zamon*, tenglik, dedim, turmush go`zal, qushdek ko`ngil...”

“O`g`lon, dedi, bu larzakor *ochunga* keng nazzora qil,

Olam bilan bo`y o`lchashib ko`rmay havo ettingmi, bil,

Xoki taning barbod o`lur oxir jahonda necha yil,

Sayr et Sulaymondek agar taxting qurib bod ustina!”⁵

She`rda qo`llangan *ochun* so`zi arxaizm bo`lib, hozirgi kunda bu so`z tamoman iste`moldan chiqqan va uni o`rnida dunyo, jahon so`zlari qo`llanadi. Vaholanki, undan oldingi baytda zamon so`zi qo`llangani uchun yana takror qo`llamaslik hamda badiiy bo`yoqdorlikni oshirish uchun *ochun* so`zini qo`llaydi.

Arxaiklashish hodisasi tilning grammatik birliklarida, xususan, affiksial morfemalarda va shu morfemalar ishtirokida shakllangan grammatik formalarda ham uchraydi. Masalan, fe`l tarkibida qo`llanuvchi birliklar arxaik shakli bilan qo`llanib matnda ta`kid, kuchaytirish kabi ma`nolarni ham ifodalashi mumkin. So`zimizning isbotini quyidagi misralardan ham bilishimiz mumkin:⁶

“Ming yor demak birlan, dedim, jomi visol bir *to`lmog`oy*,

Haqdin karam yo`q, u bizim orzulara *qotilmog`oy!*”

Lutfimga ul zot aytdi: “Qo`y, dardim sanga esh *o`lmog`oy*,

Boshimga yoqqan g`am toshin mingdin biricha *bo`lmog`oy*

Gardun agar ming besutun yog`dirsa Farhod ustina!”⁷

Leksik arxaizmlarning yuzaga kelishida sinonim so`zlar orasidagi uslubiy munosabatlar muhim rol o`ynaydi. Birining faollashuvi ikkinchisining passivlashuviga, arxaiklashuviga olib keladi. Istorizmlarda esa bunday bo`lmaydi.

⁴ Savodxon Izohli lug`ati. Savodxon@gmail.com. 2014.

⁵ O. Matjon. Maqsudam. Adabiyot. – T.: 2021.

⁶ H. Jamolxonov. Hozirgi o`zbek adabiy tili. Talqin. – T.: 2005.

⁷ O. Matjon. Maqsudam. Adabiyot. – T.: 2021.

Voqelikning yo‘qolishi shu voqelik nomi bo‘lgan so‘z (leksema) ning lug‘atdan butunlay tushib qolishiga sabab bo‘ladi.⁸

Ayrim arxaizmlar zamonaviy ma‘nodoshiga qaraganda ma‘noni kuchliroq ifodalash xususiyatiga ega bo‘ladi. Masalan, *yo‘qsil* – *kambag‘al* arxaik va zamonaviy so‘zlar juftligiga e‘tibor beradigan bo‘lsak, “hech narsaga ega emaslik” ma‘nosi yo‘qsil leksemasida kambag‘al leksemasiga qaraganda ancha ortiq, chunki mazkur so‘zlar tarkibi tarixiy-etimologik tahlil etilganda anglanadigan *yo‘q* va *kam* so‘zlari qiyoslansa, birinchisida ayni so‘zning nol darajada ekanligi seziladi. Arxaik so‘zlar muayyan davrning yozma uslubini ifodalashda yoki qahramonning nutqiy xarakteristikasini berishda ham lingvopoetik vosita sifatida ishlatiladi. She‘riyatda nutqqa ko‘tarinki ruh bag‘ishlash maqsadida ishlatiladi.

Omon Matjon ijodida sayyod va sayd arxaizmlari ko‘p ishlatiladi.

Sen agar *sayyod* bo‘lib

Yoy agar bo‘lganda man.⁹

Sayyod so‘zi arabcha “ov”, “shikor”, “ov qilish” kabi ma‘nolarni anglatadi. Eski o‘zbek tilida *sayd aylamak* “ov qilmoq”, “ilintirmoq”; *sayd qilmoq* “ovlamoq” ma‘nolarini anglatadi. *Sayyod* so‘zi ham *sayd* asosida kelib chiqqan bo‘lib “ovchi” ma‘nosini bildiradi. Yuqorida misradagi *sayyod* so‘zi o‘z ma‘nosida qo‘llangan.

Umuman, Omon Matjon she‘riyati tilida uchraydigan adabiy til nuqtai nazaridan arxaik hisoblangan bir qator leksik vositalar hozirgi kunda mavjud tushunchalarni ifodalashi bilan birga, davr ruhini aks ettirishi, ko‘tarinkilik, ulug‘vorlikni ta‘minlash kabi maqsadlarda ijodkor tomonidan poetik aktivlashtirilgan til birliklaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Пинхасов. Хозирги узбек адабий тили. Укитувчи. – Т.: 1969.
2. O. Matjon. Turkiy adabiyot durdonalar. O‘zbekiston. – Т.: 2022.
3. Savodxon Izohli lug‘ati. Savodxon@gmail.com. 2014.
4. O. Matjon. Maqsudam. Adabiyot. – Т.: 2021.
5. H. Jamolxonov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Talqin. – Т.: 2005.

⁸ H. Jamolxonov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Talqin. – Т.: 2005.

⁹ O. Matjon. Maqsudam. Adabiyot. – Т.: 2021.

